

AUDİT 2025, 3 (49), səh. 89-98.
AUDIT 2025, 3 (49), pp. 89-98.
АУДИТ 2025 3 (49), стр. 89-98.

DOI: 10.59610/bbu3.2025.3.9

Aşırılı Aysel Rasim qızı,
dissertant,
Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil
Nazirliyi İqtisadiyyat İnstitutu,
E-mail: ashirliaysel@gmail.com
© Aşırılı A.R., 2025

UOT: 330.8:17.022:2
JEL: Q01, M21, J61, O31

MƏNƏVİ DƏYƏRLƏRİN İQTİSADI FİKİRDƏKİ YERİ: QƏDİM VƏ ORTA ƏSRLƏRİN İNTELLEKTUAL İRSİ

X Ü L A S Ə

Tədqiqatın məqsədi - iqtisadi fəaliyyətin qədim və orta əsr düşüncə sistemlərində formalaşan mənəvi və mədəni dəyərlərlə necə izah edildiyini araşdırmaq və bu yanaşmaların tarixi kontekstini təhlil etməkdir.

Tədqiqatın metodologiyası - araşdırma retrospektiv və müqayisəli yanaşmadan istifadə etməklə mənəviyyatın iqtisadi fəaliyyətə təsiri baxımından tarixi-fəlsəfi və dini mətnləri təhlil edir.

Tədqiqatın tətbiqi əhəmiyyəti - tədqiqat nəticələri göstərir ki, iqtisadi siyasətlərin hazırlanmasında yalnız texniki faktorlar deyil, mənəvi dəyərlər də nəzərə alınmalıdır. Bu baxış iqtisadi inkişafın sosial sabitlik və ədalət kimi dəyərlərlə daha dayanıqlı şəkildə təmin edilə biləcəyini göstərir.

Tədqiqatın nəticələri - iqtisadi düşüncə tarixən mənəvi və əxlaqi çərçivələrlə formalaşmış, müxtəlif dövrlərdə din, fəlsəfə və mədəniyyət vasitəsilə şərh edilmişdir. Müasir dövrün inkişaf nəzəriyyələri klassik mənəvi dəyərlərlə əlaqəli şəkildə daha əhatəli və effektiv baxış bucaqları ortaya qoyur.

Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi - bu tədqiqat qədim və orta əsrlərdəki iqtisadi düşüncələri sistemli şəkildə mənəvi kontekstdə araşdırmaqla mövzuya yeni bir yanaşma təqdim edir.

Açar sözlər: iqtisadi düşüncə tarixi, iqtisadi fəaliyyət, əxlaq, din, mənəvi dəyərlər.

G İ R İ Ş

İqtisadi inkişaf anlayışı tarix boyu dərin transformasiyalara məruz qalmışdır. Əvvəllər inkişaf daha çox milli gəlir, istehsal və investisiya göstəriciləri ilə qiymətləndirilirdi. Lakin sonrakı dövrlərdə bu yanaşmanın iqtisadi fəaliyyətin bütün aspektlərini əhatə etmədiyi aydın oldu. Xüsusilə XX əsrin sonlarından etibarən iqtisadi inkişafın sosial və mədəni ölçüləri – təhsil, ictimai rifah, mədəni iştirak və mənəvi dəyərlər – nəzərə alınmağa başlandı. Bu transformasiya iqtisadi tədqiqatların təkcə texniki deyil, eyni zamanda sosial və mədəni çərçivədə də aparılmasını zəruri etdi.

AUDİT 2025, 3 (49), səh. 89-98.

AUDIT 2025, 3 (49), pp. 89-98.

АУДИТ 2025 3 (49), стр. 89-98.

Lakin bu yanaşma yalnız müasir dövrdə yaranmayıb. Əksinə, iqtisadi fəaliyyətlə mənəvi dəyərlər arasındakı əlaqənin dərk edilməsi qədim dövrlərə, xüsusilə də fəlsəfi və dini ənənələrə dayanır. Tarix boyu bir çox intellektual məktəblər – istər antik dövr mütəfəkkirləri, istərsə də orta əsr dini düşüncə sistemləri – iqtisadi davranışları mənəvi və etik çərçivələr içində şərh etmişlər. Bu səbəbdən iqtisadi inkişafın mənəvi əsaslarını anlamaq üçün yalnız müasir nəzəriyyələrlə kifayətlənmək yetərli deyil; bu anlayışın necə formalaşdığını və zamanla necə dəyişdiyini araşdırmaq zəruridir.

Bu məqalə, iqtisadi fəaliyyətə təsir edən mənəvi dəyərlərin qədim və orta əsr düşüncə sistemlərində necə şərh edildiyini və bu yanaşmaların hansı tarixi, sosial və elmi kontekstlərdə meydana gəldiyini araşdırır. Retrospektiv yanaşma vasitəsilə dəyərlərlə iqtisadi həyat arasındakı əlaqənin yalnız müasir dövrün deyil, minilliklər boyunca formalaşmış çoxşaxəli bir problematik olduğunu ortaya qoymaq hədəflənir.

Qədim dövr və orta əsrlərdə iqtisadi fikrin mənəvi kontekstləri: Şərq və Qərb düşüncəsinə tarixi yanaşma

İnsanın ictimai münasibətlərə daxil olması təsadüfi deyil - bu, ilk növbədə onun maddi ehtiyaclarından qaynaqlanır. Bu fikir məşhur rus mütəfəkkiri Mixail Bakuninin *“Tanrı və Dövlət”* əsərində idealistlər və materialistlərlə bağlı müzakirəsində aydın şəkildə ifadə olunub. Bakunin (4, s.11) yazırdı: *“Materiya ideyalardan əvvəl yaranıb... İdeal- kökləri varlığın maddi şərtlərində olan bir çiçəkdən başqa bir şey deyildir... Bəşəriyyətin bütün tarixi intellektual və əxlaqi, xronoloji və məntiqi baxımdan yalnız onun iqtisadi tarixinin bir imikasıdır”*. Müasir dövrdə cəmiyyətlərin mənəvi dəyərləri ilə onların sosial, iqtisadi və siyasi həyatı arasındakı qarşılıqlı təsir əlaqəsini araşdıran tədqiqatçılar - məsələn, Ronald İnqlhart, Ueyn E. Beykır, Qirt Hofstid - mədəniyyətin cəmiyyətin bütün iqtisadi və tarixi irsi ilə formalaşdığını vurğulayırlar. Onlara görə, bir cəmiyyətin mədəni dəyərləri onun keçmişdə yaşadığı sosial-iqtisadi təcrübələrlə sıx bağlı şəkildə yaranır və inkişaf edir (10, s.32 və 7, s.12).

Qədim dövrə məxsus iqtisadi fikir tarixinə müraciət etdikdə iqtisadi düşüncələrin əsasən mənəvi, fəlsəfi və hüquq perspektivindən dəyərləndirildiyinin, ictimai həyatla əxlaqın iç-içə olduğunu, hətta sosial-iqtisadi quruluşun məhz əxlaq və fəzilət normaları ilə tənzimləndiyinin şahidi oluruq. Lakin əgər Qədim Şərqdə iqtisadi düşüncə dini və ənənəvi prinsiplər, fəzilətlər əsasında formalaşırdısa, Qərbdə daha çox fəlsəfə, tarix, siyasi elm və hüquq sahələri çərçivəsində inkişaf edirdi. Bu isə Şərq və Qərb regionlarında təşəkkül tapan sivilizasiyaların iqtisadi resurs və mənəvi xüsusiyyətlərinin müxtəlifliyi ilə izah edilə bilər. Misir və Mesopotamiya kimi ilkin sivilizasiyalar Şərqdə ortaya çıxmış və müharibələr, ticarət, miqrasiya və s. vasitələrlə Qərbə yayılmışdır. Bu baxımdan, antik dövrün ilk iqtisadi təcrübələri Şərqdə yaranmış və ənənəvi xarakter almışdır. Bu istehsal üsulu Qərbdə coğrafi şərait, iqtisadi resurslar və ənənələrin təsiri ilə fərqli formalar almış və özünəməxsus struktur qazanmışdır (6, s. 47).

Qədim Çin düşüncə sistemində formalaşan iqtisadi və əxlaqi baxışlara nəzər salmaq ümumilikdə Şərq təfəkkürünün necə işlədiyini anlamaq baxımından olduqca vacibdir. Bu dövrdə iqtisadi həyat və dövlət siyasəti sadəcə maddi maraqlarla deyil, həm də dərin mənəvi-fəlsəfi təlimlərlə, xüsusilə də konfutsiçilik və leqizmlə sıx bağlı idi. Bunlardan konfutsiçilik mühüm əhəmiyyət kəsb etmişdir və hələ də çin xalqının milli-mənəvi dəyərlərinin təməli sayılır. Konfutsiçilik yalnız idarəçilik və siyasi nizamla məhdudlaşmırdı - o, insanların gündəlik təsərrüfat fəaliyyətinə qədər nüfuz etmişdi. Konfutsinin əsas ideyaları - xeyirxahlıq, ədalət, böyüklərə

AUDİT 2025, 3 (49), səh. 89-98.

AUDIT 2025, 3 (49), pp. 89-98.

АУДИТ 2025 3 (49), стр. 89-98.

hörmət, təvazökar istehlak, sərvətin ədalətli bölüşdürülməsi, zəhmətsevərlik və vergilərin vaxtında ödənməsi kimi prinsiplər - o dövrün sosial və iqtisadi münasibətlərində bir növ mənəvi kompas rolunu oynayır. Onun fikrincə, bir cəmiyyətin davamlı sabitliyi və rifahı yalnız əxlaqi prinsiplərə sadıq qalmaqla mümkündür (3, s.281-284).

Qədim Hindistanda isə iqtisadi davranışın və mənəvi həyatın əsas istiqamətləri dini mətnlər vasitəsilə müəyyən olunurdu. Bu baxımdan “Manunun Qanunları”, “Artxaşastra” və “Kamasutra” kimi əsərlər xüsusi əhəmiyyət daşıyırdı. “Manunun Qanunları”na görə, fərdin əsas vəzifəsi dini borclarını - yəni “dxarma”sını - yerinə yetirmək idi. Sərvət və maddi qazanc isə təkcə şəxsi rifah üçün deyil, daha çox dini mərasimlər və qurbanvermə ilə əlaqələndirilirdi. Əldə olunan var-dövlətin məqsədi Tanrıya xidmət və “ilahi yola” töhfə vermək olmalı idi (9, s.39). Bu yanaşma göstərir ki, qədim Hind təfəkküründə mənəvi dəyərlər iqtisadi fəaliyyətin ayrılmaz bir hissəsi sayılırdı.

Qərbdə isə iqtisadi fikirlər daha çox fəlsəfə, hüquq və siyasi nəzəriyyələr kontekstində inkişaf etmişdir. Hərçənd burada da etik və əxlaqi məsələlərə yer verilsə də, bu yanaşmalar daha çox nəzəri xarakter daşıyırdı. Məsələn, Demokritə görə, sərvət nisbi bir anlayış idi və insanın xoşbəxtliyi çox mala sahib olmaqda deyil, azla kifayətlənməkdə və vicdanını qorumaqda idi. O, mənəvi dəyərləri maddi rifahdan üstün tuturdu. Sokrat isə sərvətə yanaşmada xeyirxahlıq və qənaətkarlığı önə çəkir, insanın maddi imkanlarını əxlaqi davranışlarla uzlaşdırmasının vacibliyini vurğulayırdı. Platon iqtisadi fəaliyyətin mənəvi əsaslara söykənməsini zəruri sayır, cəmiyyəti funksional təbəqələrə ayırmağı müdafiə edir və faizlə borc vermə, spekulasiya kimi fəaliyyətləri etik baxımdan qəbul edilməz hesab edirdi. Aristotel isə sərvət toplamağın həddi-hüdudu olmayan formasını tənqid edərək bu cür davranışları əxlaqa zidd sayırdı. Onun fikrincə, iqtisadi münasibətlər ədalət prinsipləri üzərində qurulmalı, sərvət isə fərdi və ictimai dəyərlərlə uyğun şəkildə bölüşdürülməlidir (9, s.44-51).

Qədim Roma iqtisadi düşüncəsi isə əsasən quldarlıq sisteminə əsaslanan təsərrüfat modeli üzərində qurulmuşdu. Buna baxmayaraq, bəzi Roma mütəfəkkirləri iqtisadi davranışların mənəvi və psixoloji tərəflərinə də diqqət yetirirdilər. Məsələn, Mark Varron əkinçiliklə məşğul olan insanın həm fayda, həm də zövq motivləri ilə hərəkət etdiyini, lakin faydanın daha üstün və məqsəduyğun olduğunu qeyd edirdi. Roma dövründə xristianlığın ilkin mərhələsində isə mənəvi yanaşmalar əsasən fərdi səviyyədə ifadə olunurdu və iqtisadi münasibətlərə təsiri hələ tam formalaşmamışdı. Qərbdə mənəvi dəyərlərin iqtisadi həyat üzərindəki əhəmiyyətli təsiri daha çox xristianlığın yayılması ilə, yəni orta əsrlərdə özünü göstərməyə başladı (9, s.54-57). Qədim dövrün müxtəlif mədəniyyətlərinə retrospektiv yanaşma ilə nəzər saldıqda aydın görünür ki, iqtisadi fəaliyyət çox zaman mənəvi və əxlaqi prinsiplərlə sıx şəkildə bağlı olub. Bu da onu göstərir ki, istər Şərqdə, istərsə də Qərbdə iqtisadi düşüncə təkcə maddi maraqlarla deyil, həm də mədəni və mənəvi dəyərlərlə formalaşır.

Orta əsrlərdə də iqtisadi təlimlərin inkişafı baxımından Şərq və Qərb mədəniyyətləri arasında mühüm fərqlər müşahidə olunur. Şərqdə iqtisadi düşüncə əsasən İslam dininin prinsiplərinə və bu prinsipləri izah edən mütəfəkkirlərin baxışlarına əsaslanırdı. Dini əxlaq və sosial ədalət anlayışları iqtisadi münasibətlərin təşkili və tənzimlənməsində əsas rol oynayır. Qərbdə isə iqtisadi ideyaların inkişafında xristian kilsəsi aparıcı mövqedə idi. Kilsə yalnız dini deyil, həm də sosial və iqtisadi münasibətləri yönləndirən əsas qüvvəyə çevrilmişdi. Həm Şərqdə, həm də Qərbdə iqtisadi həyat dini təlimlərə əsaslanır, bu isə onların iqtisadi fəallıqlarının mahiyyətini müəyyənləşdirirdi. Fərqləndirici cəhət isə ondan ibarətdir ki, orta əsrlər Şərqində tədqiqatlar daha mütərəqqi xarakter daşıyırdı.

Şərq dünyasında, xüsusilə İslamın meydana çıxması ilə iqtisadi və ictimai münasibətlər

AUDİT 2025, 3 (49), səh. 89-98.

AUDIT 2025, 3 (49), pp. 89-98.

АУДИТ 2025 3 (49), стр. 89-98.

yeni bir mərhələyə qədəm qoydu. İslam dini yalnız mənəvi həyat deyil, iqtisadi münasibətlər sahəsində də yeni yanaşmalar gətirdi. Dini prinsiplər adət-ənənələr və mövcud sosial dəyərlərlə birləşərək, cəmiyyətin əxlaqi və iqtisadi sisteminin əsaslarını formalaşdırmağa başladı. İslamın iqtisadi düşüncəsi yalnız hüquqi və dini qaydalardan ibarət deyildi – bu sistem eyni zamanda iqtisadi münasibətlərin əxlaqi əsaslarını da müəyyənləşdirirdi. Quranda tez-tez işlədilən mülkiyyət, zəhmət, haqq, borc, əmək, torpaq və sərmayə kimi anlayışlar iqtisadi münasibətlərin necə tənzimlənməli olduğunu göstərən mənəvi çərçivə yaradırdı. Bu prinsiplər sayəsində ticarət, icarə, vergi və sərvət bölgüsü kimi sahələrdə ədalət və balans təmin olunmağa çalışılırdı. Əsas məsələlərdən biri iqtisadi münasibətlərin ədalət üzərində qurulması idi. Zəkat, xüms kimi dini-maliyyə ibadətləri vasitəsilə cəmiyyətdə sosial bərabərlik və maddi məsuliyyət hissi gücləndirilirdi. Bu baxımdan, orta əsr İslam dünyasında iqtisadi fəaliyyət təkcə qazanc əldə etmək üçün deyil, eyni zamanda sosial və mənəvi borcları yerinə yetirmək üçün bir vasitə kimi görülürdü. İqtisadi münasibətlər hüquqi sistemlə yanaşı, dini-etik dəyərlərlə də qiymətləndirilirdi (9, s.71-72).

Amerikalı alim S.Frederik Starr 2013-cü ildə nəşr olunan *“İtirilmiş Maarif: Mərkəzi Asiyanın Qızıl Dövrü ərəb istilasından Teymurləngədək”* adlı əsərində VIII–XIII əsrlərdə Mərkəzi Asiyada baş verən böyük elmi və mədəni yüksəlişi təsvir edir və bu dövrü bəşər tarixinin ən məhsuldar mərhələlərindən biri sayır. Onun fikrincə, bu inkişaf təsadüfi deyildi – siyasi sabitlik, fikir azadlığı, dini və fəlsəfi müxtəliflik intellektual tərəqqinin əsas səbəbləri idi. Mərkəzi Asiya təkcə İslam mədəniyyətinin deyil, ümumbəşər elminin formalaşmasında mühüm rol oynamışdı. Bu bölgədə İslamdan əvvəl mövcud olan dini və fəlsəfi ənənələr İslam dövründə yunan fəlsəfəsi, hind riyaziyyatı və İranın elmi-mədəni irsi ilə sintez olunaraq zəngin bir düşüncə mühiti yaratmışdı. Bu zəmin üzərində Əl-Fərabi, İbn Sina, Əl-Biruni kimi alimlər yetişdi və onların əsərləri təkcə Şərqdə deyil, Avropada da əsrlərlə elmin əsas dayaqlarından biri oldu. Bu yüksəliş həm də şəhərlərin çiçəklənməsi, ticarətin canlanması və elmin dövlət tərəfindən dəstəklənməsi ilə möhkəmləndirilmişdi. Lakin zamanla daxili çəkişmələr, elmin sıxışdırılması və Monqol istilaları bu yüksəlişi dayandırdı. Starr hesab edir ki, bu dövr bir zamanlar mövcud olmuş, lakin yarımçıq qalmış bir maarifçilik nümunəsidir və bu təcrübədən bu gün də öyrənmək mümkündür (12).

8–13-cü əsrlərin Orta Əsrlər Şərqində Mərkəzi Asiyanın intellektual yüksəlişi və maarifçiliyi bir çox mütəfəkkirlərə də təsir etmişdir. Bu dövrdə yaşamış Nizami Gəncəvi, Nəsirəddin Tusi, İbn Xaldun kimi şəxsiyyətlər həm öz dövrlərinin xüsusiyyətlərini əks etdirən, həm də müasir dövrlə səsleşən ideyalar irəli sürmüşlər. Onlar əsərlərində müxtəlif elm sahələrinə toxunmaqla yanaşı, mədəniyyətin ictimai həyata təsiri ilə bağlı dəyərli fikirlərə də yer vermişlər. Onların əsərlərində İslam dininin təsirləri ilə yanaşı yunan filosoflarının baxışları ilə oxşarlıqlar da tapmaq mümkündür.

12-ci əsrdə yaşamış Nizami Gəncəvi dövrünün mədəni və fəlsəfi mühitini özündə əks etdirən əsərlərində insanın mənəvi və sosial məsuliyyəti, ədalət və əxlaq məsələlərinə xüsusi önəm vermişdir. Onun məşhur *“Xəmsə”* toplusunda iqtisadi proseslərə təsir edən mənəvi prinsiplər də əks olunmuşdur. Məsələn, N.Gəncəvi sahibkarlıq azadlığını ümumi rifahın artırılması üçün vacib sayır və əldə olunan gəlirin qənaətlə xərclənməsinin zəruriliyini vurğulayır. Qurani-Kərimdə olduğu kimi, o da sərvət toplamağı mənfəətlə hal kimi dəyərləndirir və bunun sosial ədalətin pozulmasına səbəb ola biləcəyini qeyd edir. O, *“İsgəndərnamə”* əsərində isə ideal sosial ədalət cəmiyyətini təsvir edir. Bu cəmiyyətdə var-dövlət bərabər bölüşdürülür, evlərin qapıları

AUDİT 2025, 3 (49), səh. 89-98.

AUDIT 2025, 3 (49), pp. 89-98.

АУДИТ 2025 3 (49), стр. 89-98.

kilidlənmir və oğurluq baş vermir. Belə bir cəmiyyət qarşılıqlı inam və etimad əsasında qurulmuşdur və burada insanlar arasında güclü bir etibar mühiti hökm sürür (11, s.35-37).

13-cü əsrdə yaşamış fars alimi və filosofu Nəsirəddin Tusi astronomiya, riyaziyyat və fəlsəfə sahələrində mühüm tədqiqatlar aparmışdır. Onun “*Zici-İlxani*”, “*Əxlaqi-Nasiri*” kimi əsərləri dövrünün elmi və əxlaqi mühitini özündə əks etdirir. “*Əxlaqi-Nasiri*” əsərində Nəsirəddin Tusinin sosial fəlsəfəsi cəmiyyəti qarşılıqlı asılılıq və əməkdaşlıq üzərində qurulan bir sistem kimi təqdim edir. O, insanın kamilliyə yalnız sosial mühitdə, başqaları ilə qarşılıqlı əlaqə və birgə fəaliyyət vasitəsilə çata biləcəyini vurğulayır. Tusi üçün insan tək-cə fərdi yox, həm də sosial varlıqdır (13, s.193-194).

Tusi “*Əxlaqi-Nasiri*” əsərində insanların məhəbbətinin iki növə ayrıldığını yazır: təbii (qeyri-ixtiyari) və iradi (ixtiyari). İradi məhəbbət isə dörd növ olur: tez gəlib tez gedən, gec gəlib tez gedən, tez gəlib gec gedən və gec gəlib gec gedən. İnsanların məqsədləri isə üç əsas növdə toplanır: ləzzət, mənfəət və xeyir. Bu üç məqsəd birləşərək dördüncü növ məhəbbəti-gec gəlib gec gedən məhəbbəti- yaradır – şəxsi inkişafı və başqalarının tərəqqisini istəyən insanın məhəbbəti. Hər bir iradi məhəbbətin səbəbi bu üç məqsəddən birinə dayanır. Ləzzət tez gəlib tez gedən məhəbbətin səbəbidir, çünki bədənin vəziyyəti tez-tez dəyişir və bu da ləzzətin dəyişkən olmasına səbəb olur. Mənfəət gec gəlib tez gedən məhəbbətin səbəbidir, çünki mənfəət çətin əldə edilir və asanlıqla itir. Xeyir tez gəlib gec gedən məhəbbəti doğurur, çünki yaxşılıq və xeyirxahlıq göstərildikdə onu dəyərləndirən və qarşılıq verən insanlar nisbətən asanlıqla tapıla bilər və bu münasibət dərin və qalıcı əsaslara söykəndiyindən uzunömürlü olur. Üç səbəbin birləşməsindən yaranan ən möhkəm və sabit məhəbbət isə gec gəlib gec gedəndir. Burada həm mənfəət, həm də xeyirin təsiri nəticəsində sabitlik yaranır (13, s.195-196).

Tusi “*Əxlaqi-Nasiri*” əsərində məhəbbətin növlərini və onların səbəblərini sisteməlik şəkildə izah edərək insan münasibətlərində mənəvi və psixoloji əsaslara diqqət cəhkir. O, xeyir və mənfəətin birləşməsindən yaranan gec gəlib gec gedən məhəbbəti ən dayanıqlı növ kimi təqdim edir ki, bu da şəxsi inkişaf və başqalarının tərəqqisinə yönəlmiş münasibətlərdə özünü göstərir. Lakin burada bir qədər idealist yanaşmanın olduğunu da qeyd etmək vacibdir. Real həyatda yaxşılıq həmişə yaxşılıqla qarşılanmır; insan münasibətlərində müxtəlif səbəblərdən yanlış anlaşmalar, qısqanclıq və maraq münasibətləri ortaya çıxır. Buna baxmayaraq, mənfəət və xeyirxahlığın birgə təsiri nəticəsində formalaşan məhəbbət növü daha davamlı və möhkəm olur, çünki həm şəxsi fayda, həm də əxlaqi dəyərlər bu münasibəti möhkəmləndirir. Bu, insanları həm duyğu, həm də düşüncə səviyyəsində birləşdirərək münasibətlərin uzunömürlü olmasına zəmin yaradır.

Tusinin qeyd edilən fikirlərini Argentinanın məşhur hüquqşünası və siyasi şərhçisi olan Mariano Qrondonanın 2000-ci ildə yazdığı “*İqtisadi inkişafın mədəni tipologiyası*” məqaləsindəki fikirlərlə müqayisə etdikdə maraqlı bənzərliklər ortaya çıxır. Belə ki, Qrondona dəyərləri iki yerə bölür: daxili və instrumental dəyərlər. Daxili dəyərlər faydalarından və xərclərindən asılı olmayaraq mənimsədiklərimiz, instrumental dəyərlər isə bizə birbaşa faydalı olduğu üçün dəstəklədiyimiz dəyərlərdir (5, s.45). Qrondona iqtisadi inkişafı təşviq edən və inkişafa müqavimətli 20 təzadlı mədəniyyət amilini sadalayır. Qrondonanın fikirlərini ümumiləşdirmək üçün bu təzadlı amillərdən birinə - protestant etikasına - baxsaq, o qeyd edir ki, protestantlıqdan doğan dəyərlər daxili mənəvi əsaslara dayanır. Protestantlar üçün digər dünyadakı qurtuluş insanın bu dünyada etdiyi işlərin və söylərinin uğuruna bağlıdır. Başqa sözlə, onlar inanırlar ki,

AUDİT 2025, 3 (49), səh. 89-98.

AUDIT 2025, 3 (49), pp. 89-98.

АУДИТ 2025 3 (49), стр. 89-98.

dünyada nə qədər çalışıb uğur qazansan, axirətdə də o qədər mükafat alacaqsan. Bu daxili dəyərin motivasiyası cəmiyyəti zəngin olduqdan sonra da eyni səylə çalışmağa sövq edir. Yəni son hədəf qazanc olsa da, məqsədi doğuran səbəb daxildir. Katoliklər isə əksinə var-dövlət yığmağın, zənginləşmənin əleyhinə idilər. Instrumental dəyərlərin isə həm səbəbi, həm məqsədi qazanc və mənfəətdir (5, s.46). Dəyərlər də mədəniyyətin bir hissəsi olduğu üçün Qrondona hesab edir ki, iqtisadi inkişaf mədəni bir prosesdir. Həm 13-cü əsrdə yaşamış Nəsirəddin Tusi, həm də XXI əsrdə yaşamış Mariana Qrondona düşünür ki, cəmiyyətin sabitliyi və davamlı inkişafı üçün ən əsas səbəb onun içindən gələn səmimi istək və dəyərlərdir. Qrondonanın fikrinə görə, bir cəmiyyətin tarix boyunca formalaşdırdığı mədəniyyətdən qaynaqlanan daxili dəyərlər iqtisadi inkişafa ya töhfə verir, ya da ona mane olur (5, s.47).

XIV əsrdə yaşamış görkəmli İslam mütəfəkkiri İbn Xaldun da məşhur əsəri olan “*əl-Müqəddimə*”də cəmiyyətin, dövlətin və mədəniyyətin yaranması və inkişafını izah edən fundamental nəzəriyyələr təqdim edir. O, insanı təbiətdən sosial varlıq kimi görür və birgəyaşayışın əsasını maddi və praktik ehtiyaclarla əlaqələndirir. Zaman keçdikcə bu ehtiyaclar əxlaqi və mədəni dəyərlərlə tamamlanır və cəmiyyətin strukturu formalaşır.

İbn Xaldun tarixə sadəcə hadisələrin ardıcılığı kimi deyil, sosial qanunauyğunluqlar əsasında yanaşır. O, cəmiyyətin inkişafını təbii bir proses sayır və bunun müəyyən mərhələlərlə baş verdiyini bildirir. “Umran elmi” adlandırdığı yanaşma ilə o, cəmiyyətlərin yaranmasını, inkişafını və süqutunu elmi əsaslarla təhlil edir. Dövlətlərin yüksəlişi və süqutuna dair nəzəriyyəsinə İbn Xaldun köçəri və şəhər həyatını müqayisə edir. Köçəri həyat sadə və birbaşa ehtiyaclarla əsaslanır. Zənginlik və ticarətin inkişafı ilə insanlar şəhərlərə toplanır və burada sənət, mədəniyyət, iqtisadi fəaliyyət inkişaf edir. Lakin şəhər həyatının verdiyi rahatlıq tədricən zəhmətə və təşkilatçılığa olan ehtiyacı azaldır. Bu da dövlətin zəifləməsinə səbəb olur. O, dövlətlərin həyatını üç nəsil üzərindən izah edir: birinci nəsil mübariz və təşkilatlı olur; ikinci nəsil zənginlik içində böyüyür, lakin əvvəlki dövrün çətinliklərinə uyğunlaşa bilmir; üçüncü nəsil isə tamamilə rahat həyata alışır və dövlətin qorunması çətinləşir (8).

Orta əsrlər Avropasında isə iqtisadi və sosial düşüncələr əsasən xristian teoloqlarının, xüsusilə Avreli Avqustin və Akvinalı Fomanın əsərlərində ifadə olunurdu. Bu dövrdə kilsənin və katolik təlimlərinin ictimai həyat və iqtisadi münasibətlər üzərində güclü təsiri vardı.

Avqustinin əsas əsəri “*Tanrı Şəhəri*” insan həyatının mənası, əbədi xoşbəxtlik və cəmiyyətin mənəvi əsasları barədə dərin fəlsəfi-teoloji baxışları əks etdirir. O, insan cəmiyyətini iki fərqli mənəvi “şəhər”ə ayırır: biri Tanrıya sədaqət və əbədi həyata yönəlmiş Tanrı şəhəri, digəri isə təkəbbür və maddi zövqlərlə dolu dünyəvi şəhərdir. Bu iki şəhər eyni zamanda mövcud olsa da, məqsəd və dəyərləri bir-birinə ziddir. Avqustin insanın xoşbəxtliyini Tanrı ilə olan münasibətində görür. Onun fikrincə, həqiqi sülh və mənəvi nizam yalnız insanın iradəsini və hisslərini Tanrıya yönəltməsi ilə mümkündür. Günah isə insanı bu yoldan yayındıran daxili zəiflikdir. Əsl fəzilət və sevgi niyyət və məqsədlə ölçülür, zahiri davranışla deyil. Bu dünyadakı xoşbəxtlik natamam və keçicidir; lakin imanlı insan bu dünyada belə əbədi həyata ümidlə yaşaya bilər. Avqustin qeyd edir ki, din təkəfə fərdi yox, ictimai həyatda da əsas rol oynayır. Əgər bir cəmiyyət Tanrıya itaət, ədalət və fəzilət üzərində qurularsa, orada sabitlik və əsl birlik yaranar. Dinsiz fəzilət isə dayanıqsız və səthi olur, çünki arxasında əbədi dəyər sistemi yoxdur. Avqustin əsərində iqtisadi məsələlərə də toxunur. O, zəhmətsiz qazanc, faiz və ticarət mənfəətini qəbahətli

AUDİT 2025, 3 (49), səh. 89-98.

AUDIT 2025, 3 (49), pp. 89-98.

АУДИТ 2025 3 (49), стр. 89-98.

sayırdı. Bu yanaşma feodal dövrünün xristian dünyagörüşünə uyğun olaraq, maddi sərvət yığımına qarşı mənəvi ehtiyatlılığı əks etdirirdi. Onun “iman olmadan nə bilik, nə də həqiqət mümkündür” fikri isə sxolastik düşüncənin əsasını təşkil edirdi. Avqustinin fəlsəfəsi göstərir ki, əsl cəmiyyət Tanrıya itaət və sevgiyə əsaslanmalıdır. Yalnız bu halda insanlar maddi rifahdan çox mənəvi kamilliyə yönələr və sarsılmaz bir ictimai nizam qurula bilər (2, s. 635-654).

Orta əsrlər Avropasının görkəmli ilahiyyatçılarından və filosoflarından biri olan Foma Akvinski isə ticarət və iqtisadi fəaliyyətlərə dair əxlaqi və hüquqi prinsipləri sistemləşdirməyə çalışırdı. O, ticarəti yalnız iqtisadi fəaliyyət kimi deyil, həm də mənəvi və əxlaqi məsələ kimi araşdırırdı. Foma ticarəti iki əsas kateqoriyaya bölür: biri təbii və zəruri ehtiyacların ödənilməsi üçün edilən mübadilə, digəri isə sırf qazanc məqsədi ilə aparılan ticarətdir. Təbii ticarət insanların gündəlik ehtiyaclarını təmin etməyə xidmət etdiyindən əxlaqi baxımdan doğru sayılır. Amma qazanc məqsədli ticarət daha çox fərdi mənfəət əldə etməyə yönəldiyi üçün mənəvi risklər daşıyır və bəzən ədalətsizlik və mənfəətpərəstliklə müşayiət oluna bilər. O, həmçinin malın qiymətləndirilməsi məsələsində də konkret mövqe sərgiləyir. Fomanın fikrincə, əgər bir satıcı alıcıdan malın real keyfiyyətini gizlədərsə və ya qiyməti süni şəkildə artırırsa, bu aldatma və ədalətsizlik sayılır və əxlaqi baxımdan qəbuledilməzdir. Mal yalnız obyektiv dəyəri ilə qiymətləndirilməli və satış qarşılıqlı fayda əsasında aparılmalıdır. Əks halda, bu, mənəvi pozuntuya və cəmiyyətin bir-birinə olan etibarının itirilməsinə səbəb olur. Nəticə olaraq, Foma Akvinski ticarətin özünün günah olmadığını, lakin niyyət və məqsədin əxlaqi meyarlarla tənzimlənməsinin vacibliyini vurğulayır. Əgər ticarət ədalət, şəffaflıq və qarşılıqlı rifah məqsədi ilə aparılırsa, bu fəaliyyət mənəvi baxımdan məqbul sayılır. Əksinə, aldatma, süni qiymət artımı və mənfəətpərəstlik məqsədli ticarət isə əxlaqi baxımdan qəbuledilməz və günah sayılır (1, s. 509-515).

Beləliklə, qədim və orta əsrlər iqtisadi təlimlərində iqtisadi fəaliyyətin yalnız maddi faktorlarla deyil, həm də mənəvi və dini dəyərlərlə sıx əlaqəli olduğunu müşahidə edirik. Qədim Şərqdə bu dəyərlər cəmiyyətin təsərrüfat və sosial həyatına birbaşa təsir göstərirdisə, Qədim Qərbdə bu, daha çox hüquqi və fəlsəfi çərçivədə, qismən mənəvi yanaşmalarla ifadə olunurdu. Orta əsrlərdə isə Şərqdə İslam dini ilə yanaşı yunan fəlsəfəsinin təsiri altında mövzuya dair balanslı düşüncələr formalaşırdı, Qərbdə isə iqtisadi dünyagörüş kilsənin təsiri altında inkişaf edirdi.

Y E K U N

Bu tədqiqatın əsas nəticəsi ondan ibarətdir ki, iqtisadi davranış və inkişaf tarixən yalnız maddi və texniki faktorlarla deyil, həm də mənəvi, dini və mədəni dəyərlərlə formalaşmışdır. Qədim Şərqdə konfutsiçilik və hind dharma təlimləri, İslamda iqtisadi prinsiplər, Qərbdə isə Platon, Aristotel, Avqustin və Akvinsk kimi filosofların əxlaqi- fəlsəfi düşüncələri göstərir ki, iqtisadi münasibətlərin təməlinə əxlaqi meyarlar, sosial ədalət və kollektiv rifah məqsədləri dayanırdı. Bu yanaşmalar iqtisadi fəaliyyətin yalnız fərdi maraqlardan deyil, həm də sosial harmoniya və ədalət prinsipindən ilhamlandığını vurğulayır.

Tədqiqat eyni zamanda ortaya qoyur ki, elmi bilik və nəzəriyyələr hər zaman müəyyən sosial, tarixi və mədəni kontekstlərdə formalaşır. Mənəvi dəyərlər bir çox dövrdə iqtisadi dü-

AUDİT 2025, 3 (49), səh. 89-98.

AUDIT 2025, 3 (49), pp. 89-98.

АУДИТ 2025 3 (49), стр. 89-98.

şüncədən ayrı düşsə də, xüsusilə XX əsrin sonlarından başlayaraq onların iqtisadi inkişafın davamlılığı və sabitliyindəki rolu yenidən qiymətləndirilmiş, bu sahədə əhəmiyyətli elmi işlər aparılmışdır. Ronald İnqlhart və Mariano Qrondona kimi müasir alimlərin araşdırmaları daxili mənəvi motivasiyaların iqtisadi artımda həlledici olduğunu sübut etmişdir. Nəsirəddin Tusi və İbn Xaldun kimi klassik düşüncülərin baxışları ilə müasir yanaşmalar arasında paralellərin mövcudluğu isə mənəvi dəyərlərin iqtisadi münasibətlərdə daimi və universal rolunu təsdiqləyir.

Bununla belə, qeyd etmək lazımdır ki, mənəvi dəyərlərin iqtisadi inkişafa təsirinə dair klassik dövrdən sonrakı tədqiqatlarda mövcud olan yanaşmalar və təhlillər bu işin həddlarından kənarda saxlanmışdır. Bu baxımdan, həmin dövrə aid yanaşmaların təhlili və müqayisəsi gələcək tədqiqatlarda daha əhatəli şəkildə araşdırılacaqdır.

Ümumilikdə, bu tədqiqat iqtisadi həyatın mahiyyətini yalnız maddi deyil, həm də mənəvi və mədəni kontekstlərdə anlamağa yeni perspektivlər açır. Elmi və intellektual inkişafın təkcə texniki irəliləyişlərdən deyil, dəyər sistemlərindən də güclü təsirləndiyini vurğulayır. Bu səbəbdən, gələcək iqtisadi tədqiqatlarda və siyasətlərin formalaşdırılmasında mənəvi dəyərlərin nəzərə alınması həm elmi, həm də praktik baxımdan zəruri və faydalıdır. Məqalə göstərir ki, mənəvi və mədəni aspektləri nəzərə almayan iqtisadi yanaşmalar mükəmməl nəticələrə gətirib çıxara bilməz və natamam qalır.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Aquinas T. (2018). *Summa Theologica* (Fathers of the English Dominican Province, Trans.). London: Burns, Oates & Washbourne.
2. Augustine S. (2015). *The city of God* (M. Dods, Trans.). Moscow, ID: Roman Roads Media. (Original work published ca. 426)
3. Aydın M. (2018). *Dinlər tarihi: Tarih, inanç ve ibadet*. İstanbul: Ensar Neşriyat.
4. Bakunin M. (2018). *Tanrı və dövlət*. Bakı: "XAN" nəşriyyatı.
5. Grondona M. (2000). A Cultural Typology Of Economic Development. In L. E. Harrison & S. P. Huntington (Eds.), *Culture matters* (pp. 44–55). New York, NY: Basic Books.
6. Günay E. (2015). Antik Çağ Ekonomileri Ve Gelenek İle Çok Tanrılı Dinlerin Etkisinde Oluşan Antik Çağdaki İktisadi Düşüncelerin Özellikleri. *International Journal of Academic Value Studies*, 1(1), 46–64.
7. Hofstede G. (2001). *Culture's consequences: Comparing Values, Behaviors, Institutions, and Organizations Across Nations* (2nd ed.). California: Sage Publications.
8. İbn Haldun. (2013). *Mukaddime* (1. ve 2. cilt). (Yay. haz. A. Tekin). İstanbul: İlgi Kültür Sanat Yayıncılık.
9. *İqtisadi təlimlər tarixi*. (2005). Bakı: Nurlar Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi.
10. Inglehart R., Baker W. E. (2000). Modernization, cultural change, and the persistence of traditional values. *American Sociological Review*, 65 (February), 19–51.
11. Kərimov E., Osmanov B. (2010). *İqtisadi nəzəriyyə*. Bakı: "Vətən" nəşriyyatı.
12. Star S. F. (2017). *İtirilmiş maarif: Mərkəzi Asiyanın Qızıl dövrü ərəb istilasından Teymurləngədək*. Bakı: "Qafqaz" nəşriyyat evi.
13. Tusi X. N. (2005). *Əxlaqi-Nasiri*. Bakı: "Lider nəşriyyat".

AUDİT 2025, 3 (49), səh. 89-98.
AUDIT 2025, 3 (49), pp. 89-98.
АУДИТ 2025 3 (49), стр. 89-98.

Aysel Rasim Ashirli,
Ph.D. Student,
Institute of Economy of the Ministry of Science
and Education of the Republic of Azerbaijan,
E-mail: ashirliaysel@gmail.com
© A.R. Ashirli, 2025

THE ROLE OF MORAL VALUES IN ECONOMIC THOUGHT: THE INTELLECTUAL HERITAGE OF ANTIQUITY AND THE MIDDLE AGES

ABSTRACT

The purpose of the research is to explore how economic activity was interpreted through moral and cultural values in the intellectual systems of antiquity and the Middle Ages, and to analyze the historical context of these approaches.

The methodology of the research - the study applies a retrospective and comparative approach, analyzing historical, philosophical, and religious texts in terms of the influence of morality on economic activity.

The practical importance of the research - the findings demonstrate that in the formulation of economic policies, not only technical factors but also moral values should be taken into account. This perspective suggests that economic development can be achieved more sustainably when guided by values such as social stability and justice.

The results of the research - economic thought has historically been shaped within moral and ethical frameworks and interpreted through religion, philosophy, and culture across different periods. Contemporary development theories provide more comprehensive and effective perspectives when linked with classical moral values.

The originality and scientific novelty of the research - this study offers a new perspective by systematically analyzing economic ideas of antiquity and the Middle Ages within a moral context.

Keywords: history of economic thought, economic activity, ethics, religion, moral values.

AUDİT 2025, 3 (49), səh. 89-98.
AUDIT 2025, 3 (49), pp. 89-98.
АУДИТ 2025 3 (49), стр. 89-98.

*Аширлы Айсель Расим кызы,
диссертант,
Институт Экономики
при Министерстве Науки и Образования
Азербайджанской Республики,
E-mail: ashirliaysel@gmail.com
© Аширлы А.Р., 2025*

МЕСТО НРАВСТВЕННЫХ ЦЕННОСТЕЙ В ЭКОНОМИЧЕСКОЙ МЫСЛИ: ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНОЕ НАСЛЕДИЕ ДРЕВНОСТИ И СРЕДНЕВЕКОВЬЯ

Р Е З Ю М Е

Целью исследования - является изучение того, как экономическая деятельность интерпретировалась через призму нравственных и культурных ценностей в интеллектуальных системах древности и средневековья, а также анализ исторического контекста этих подходов.

Методология исследования - в исследовании используется ретроспективный и сравнительный подход с анализом историко-философских и религиозных текстов с точки зрения влияния нравственности на экономическую деятельность.

Практическая значимость исследования - результаты исследования показывают, что при формировании экономической политики необходимо учитывать не только технические, но и нравственные ценности. Такой подход свидетельствует о том, что устойчивое развитие возможно при опоре на ценности социальной стабильности и справедливости.

Результаты исследования - экономическая мысль исторически формировалась в рамках моральных и этических представлений, интерпретировалась через религию, философию и культуру в различные эпохи. Современные теории развития становятся более всеобъемлющими и эффективными при связи с классическими нравственными ценностями.

Оригинальность и научная новизна исследования - исследование предлагает новый подход, системно анализируя экономические идеи древности и средневековья в нравственном контексте.

Ключевые слова: история экономической мысли, экономическая деятельность, этика, религия, нравственные ценности.

*Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur:
13.05.2025
Təkrar işlənməyə göndərilmişdir:
16.06.2025
Çapa qəbul olunmuşdur: 10.07.2025*

*Дата поступления статьи в
редакцию: 13.05.2025
Отправлено на повторную обработку:
16.06.2025
Принято к печати: 10.07.2025*

*The date of the admission of the article
to the editorial office: 13.05.2025
Send for reprocessing: 16.06.2025
Accepted for publication: 10.07.2025*